

Walenty Baluk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Recenzja książki: *Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent*, red. Emil Majuk, Brama Grodzka – Teatr NN, Lublin 2015, ss. 539

W okresie międzywojennym Żydzi stanowili nieodłączny element etnicznego i kulturowego pejzażu Europy Wschodniej, w tym także II Rzeczypospolitej Polskiej. W roku 1931 udział Żydów w strukturze narodowościowej Polski wynosił ponad 9% mieszkańców¹. Z około 3 mln populacji największe skupiska poza Warszawą i Łodzią występowały w województwach środkowej i wschodniej Polski. Szczególnie widoczna była odrębna tożsamość kulturowa i wyznaniowa społeczności żydowskiej w małych miasteczkach (sztetlach). Struktura społeczna mniejszości żydowskiej wskazywała, że 2/3 jej ogólnej liczby zaliczano do drobnomieszczaństwa, przeważnie spauperyzowanego. Społeczność żydowska dysponowała dobrze rozbudowanym systemem szkolnictwa publicznego i prywatnego zarówno z polskim, jak i ojczystym językiem wykładowym. Ponadto działały Żydowski Instytut Naukowy w Wilnie, Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie, czy tzw. jesziwy m.in. w Lublinie. Mniejszość żydowska posiadała od 100 do 200 różnego rodzaju tytułów prasowych. W roku 1932 wydawano m.in. 33 dzienniki, 83 tygodniki, 19 dwutygodników i 66 miesięczników. Mniejszość żydowska w międzywojennej Polsce zasadniczo posiadała niezbędne warunki rozwoju politycznego, społeczno-kulturowego, religijnego i gospodarczego².

Polityka holokaustu narodu żydowskiego prowadzona przez III Rzeszę w okupowanej Polsce doprowadziła do niemalże całkowitego wyniszczenia tej grupy narodowej. Wraz z nią utracono niezapomniany koloryt małych miasteczek nie tylko w Polsce, lecz także w całej Europie Wschodniej, gdzie krzyżowały się kultury polska, ukraińska, białoruska i żydowska. W wyniku zmiany granic Polski po II wojnie światowej znaczna

---

¹ P. Eberhard, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 106.

² H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995*, Lublin 1998, s. 163–202.

część sztetli znalazła się początkowo w granicach Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR, a następnie po rozpadzie ZSRR w obrębie niepodległych państw Ukrainy i Białorusi.

Społeczność żydowska pozostawiła po sobie w Polsce i innych państwach Europy Wschodniej nieprzecenione zabytki kultury materialnej i duchowej. Znaczną część tego dziedzictwa utraciono wskutek barbarzyńskiej polityki prowadzonej przez reżimy totalitarne (nazistowski i komunistyczny). Zachowanie i ocalenie pozostałych zabytków dziedzictwa żydowskiego powinno stanowić ważny element polityki kulturalnej państw Europy Wschodniej.

Z uznaniem należy podejść do inicjatywy wydawniczej Ośrodka Brama Grodzka – Teatr NN, wiodącego partnera recenzowanej publikacji, która powstała w ramach realizacji projektu „Shtetl Routes. Obiekty żydowskiego dziedzictwa kulturowego w turystyce transgranicznej” współfinansowanego przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa. Recenzowany przewodnik turystyczny stanowi wymierny efekt działania Programu Współpracy Transgranicznej Polska–Białoruś–Ukraina 2007–2013.

Przewodnik turystyczny *Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent* opowiada o dziedzictwie kultury żydowskiej w 62 miastach i miasteczkach pogranicza polsko-ukraińskiego i polsko-białoruskiego. W pracy dokonano właściwego podziału prezentacji miejscowości według obowiązujących obecnie w Europie Wschodniej granic, prowadząc szlak sztetli przez Polskę, Ukrainę i Białoruś. Spis treści uzupełnia mapa z nazwami miejscowości w językach narodowych wielokulturowego obszaru pogranicza, co znacząco ułatwia korzystanie z przewodnika i ukazuje położenie geograficzne miast i miasteczek. Całość prezentacji poprzedzono trzema artykułami wprowadzającymi autorstwa Tomasza Pietrasiewicza, Emila Majuka, Yarona Karola Beckera. W tym wypadku tekst od redakcji umieszczono na drugiej pozycji, zaburzając klasyczne podejście w prezentacji treści. Bardzo dobrym wprowadzeniem do przewodnika szlakami sztetli jest artykuł Y.K. Beckera *Od stereotypów do różnorodności, czyli o kulturalnym fermentie w żydowskim miasteczku*, ukazujący zmieniający się obraz oraz procesy akulturacji ludności żydowskiej w okresie międzywojennym przed Zagładą. Autor obalił stereotypowe wyobrażenie o tradycyjnym żydowskim miasteczku jako ośrodku zacofania i kultywowania wyłącznie religijnych tradycji. Przed czytelnikiem powstaje obraz zupełnie innego miasteczka o zróżnicowanym charakterze, w którym zderzają się tradycja i nowoczesność, przywiązanie do religii i ferment społeczno-kulturowy. W formie skrótowej zaprezentowano zróżnicowany system oświaty mniejszości żydowskiej, w którym z tradycyjnymi szkołami religijnego wychowania konkurowały placówki szkolnictwa świeckiego. Rozwój kółek dramatycznych i niski poziom analfabetyzmu świadczą o zainteresowaniu teatrem i czytelnictwem. Niezwykle interesujące są fragmenty artykułu poświęcone rozwojowi sportu oraz Żydowskiej Samoobronie. Drobne uchybienia dotyczą błędnie podanej nazwy miejscowości Berdyczew, która w polskiej literaturze przedmiotu figuruje pod nazwą Berdyczów [w języku ukraińskim Бердичів (*Berdycziv*), w jidysz *בֵּרְדִּיכֵװ*]. Ponadto pisząc o strajkach robotników żydowskich i rosyjskich w Kowlu w 1902 roku, autor prawdopodobnie miał na myśli w tym ostat-

nim wypadku miejscową ludność pochodzenia ukraińskiego. Powyższy artykuł tworzy bardzo dobry klimat, przygotowując czytelnika do podróży szlakami sztetli.

Koordynator projektu Emil Majuk podkreślił, że formuła przewodnika – sztetl (miasteczko) została potraktowana umownie, ponieważ praca obejmuje również duże miasta, takie jak Pińsk czy Brody. Jednak wyjątki nie zaburzają generalnej koncepcji przekazu, natomiast we wstępie brakuje uzasadnienia dla pominięcia takich miejscowości, jak Lubartów (Polska), Kołomyja (Ukraina), Lida (Białoruś) i innych. Należy wyróżnić szerokie i wielonarodowe grono badaczy (patrz autorzy opracowania), którzy rzetelnie opracowali poszczególne hasła recenzowanego przewodnika według określonego schematu: elementy wyróżniające daną miejscowość, rys historyczny, zabytki kultury żydowskiej oraz fragmenty z życia religijnego, społecznego i kulturalnego społeczności żydowskiej. Prezentację wzbogacają liczne i dobrze opisane zdjęcia zabytków, krajobrazu i ludzi. Ponadto dołączono mapy miejscowości z krótkim wykazem zabytków oraz opisem okolicy. Godne podkreślenia jest uruchomienie portalu internetowego (www.shtetlroutes.eu) oraz przygotowanie 15 aplikacji cyfrowych modeli miast ze szlaku sztetli.

Recenzowany przewodnik stanowi dobry przykład praktycznego wykorzystania funduszy finansowych celem rozwoju współpracy transgranicznej w zakresie turystyki i zachowania wspólnego dziedzictwa kulturowego. Ponadto przybliży czytelnikom oraz turystom utracony i powoli zapominany społeczno-kulturowy klimat miasteczek pogranicza. Może stanowić wzór dla zbliżonych projektów skierowanych na ocalenie od zapomnienia kultury polskiej w małych miasteczkach dzisiejszej Ukrainy i Białorusi oraz ukraińskiej i białoruskiej w Polsce. Koncepcja powstania w Lublinie Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej RP może posłużyć nie tylko do upamiętnienia Polaków z tzw. kresów wschodnich, niewątpliwie zasługujących na wyróżnienie, ale także do zaprezentowania wielokulturowego charakteru ziem pogranicza z całym inwentarzem współistnienia społeczności polskiej, ukraińskiej, białoruskiej i żydowskiej³.

³ Patrz: A. Dunajska, *Lubelskie „muzeum kresów” solą w oku Rosji*, „Kurier Lubelski” 21 VIII 2017.